

รูปแบบการจัดการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาท
ของวัดในกรุงเทพมหานคร*

A MODEL FOR LEARNING MANAGEMENT ON THERAVADA BUDDHIST TEMPLE
SCULPTURES IN BANGKOK

¹พระครูวิฑูรย์สุนทรกิจ (ชาญณรงค์ ติกขญาโณ) PhrakhruiWitoonsunthomkij (Channarong Tikāyāno),

²สิน งามประโคน Sin Ngamprakhon, ³สมศักดิ์ บุญปู้ Somsak Boonpoo

^{1,2,3}มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand

E-mail: Chansiri14@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อเสนอรูปแบบการจัดการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานคร เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ ประกอบด้วย การวิจัยเชิงเอกสาร การสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ 15 รูป/คน และการจัดสนทนากลุ่มผู้ทรงคุณวุฒิ 10 รูป/คน วิเคราะห์ข้อมูลด้วยการวิเคราะห์เนื้อหา สรุปผลการวิจัยพบว่า รูปแบบการจัดการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานคร เป็นกระบวนการเรียนรู้ให้เข้าถึงหลักพระพุทธศาสนาและการเรียนรู้ประวัติศาสตร์ทางศิลปะที่มีความเชื่อมโยงกับศาสนาทำให้ผู้เรียนได้เกิดการเรียนรู้ได้อย่างเป็นสุข มีองค์ประกอบ 5 ส่วน ได้แก่ ส่วนที่ 1 หลักการ ส่วนที่ 2 วัตถุประสงค์ 1) เพื่อพัฒนาการเรียนรู้ประติมากรรมให้เกิดเป็นความรู้ ทักษะ และทัศนคติ ในเชิงวิเคราะห์และเชิงปฏิบัติของผู้เรียน 2) เพื่อกำหนดเป้าหมายและวัตถุประสงค์ ส่วนที่ 3 กระบวนการจัดการรูปแบบ 1) สารการเรียนรู้ 2) กิจกรรมการจัดการเรียนรู้และแหล่งการเรียนรู้ 3) บูรณาการหลักพระพุทธศาสนา 4) กระบวนการตัดสินใจ ส่วนที่ 4 การนำรูปแบบไปใช้ 1) ควรทำความเข้าใจในขั้นตอนการนำไปใช้ 2) ควรสร้างชุดการเรียนรู้ 3) ผู้รับการพัฒนจะต้องสามารถจัดเวลาในการพัฒนา 4) การจัดการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนา และส่วนที่ 5 การประเมินผล 1) ขั้นตอนการประเมินรูปแบบ 2) ขั้นตอนการปรับปรุงรูปแบบ

คำสำคัญ: รูปแบบ, การจัดการเรียนรู้, ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัด

Abstract

This research article aimed to propose a model for learning management of Theravada Buddhist sculptures of temples in Bangkok. It is a qualitative research consisting of documentary research and Interviews with 15 key informants and focus group discussion with 10 experts. Data were analyzed by content analysis. Results of the research found that a model for learning management of Theravada Buddhist sculptures of temples in Bangkok was a process of learning to reach the principles of Buddhism and learning about art history that are linked to religion enabling learners to learn happily. There were 5 components: Part 1 Principles, Part 2 Objectives consisted of 1) to develop learning sculptures to become knowledge, skills, and analytical and practical attitudes of learners, 2) to set goals and objectives; Part 3 Model Management Process which were 1) Learning Subject, 2) Learning Cognitive Activities and learning sources, 3) Integration of Buddhist principles, and 4) decision-making process; Part 4: Applying the model consisted of 1) should understand the implementation process, 2) should create a learning package, 3) the developer must able to allocate development time, 4) learning management of Buddhist sculptures, and part 5 evaluation which were 1) model evaluation stage, and 2) model improvement stage.

Keywords: Model, Learning Management, Theravada Buddhist Temple Sculptures

บทนำ

พระพุทธศาสนาจัดได้ว่าเป็นศาสนาประจำชาติไทยมานับแต่เดิมมาจึงมีความเกี่ยวข้องกับชาติไทยในทุกด้าน ทั้งในด้านประวัติศาสตร์ สังคม และวัฒนธรรม ตลอดจนยังนับว่าเป็นเอกลักษณ์อย่างหนึ่งของชาติ โดยเฉพาะด้านวัฒนธรรมทางวัตถุและประเพณีของไทยจึงจัดเป็นความรุ่งเรืองและความเสื่อมของอาณาจักรตลอดมา พุทธประติมากรรมจึงเปรียบเสมือนตัวแทนของพระพุทธเจ้าในเชิงศิลปะเป็นรูปของความคิดโดยเป็นตัวกลางในการนำเอาอารมณ์ความรู้สึกและความนึกคิดอันเป็นนามธรรมของผู้สร้างออกมาเป็นรูปธรรมไปสู่ผู้รับ บางทีผู้สร้างก็ถ่ายทอดปรัชญาที่เป็นเรื่องความดี ความจริง ความงาม การแสดงออกจึงเป็นเรื่องปัญญาและจิตใจเหนือกว่าด้านอื่นๆ จุดมุ่งหมายของการสร้างพระพุทธรูปไม่ใช่การแสดงรูปแบบของการลอกเลียนเท่านั้น เพราะพระพุทธรูป หรือพระพุทธรูปปฏิมาตามศัพท์คือ รูปเปรียบหรือรูปสัญลักษณ์แทนองค์พระพุทธเจ้า ไม่ใช่รูปเหมือนพระองค์ท่าน ซึ่งแต่เดิมในสมัยที่พระองค์ยังดำรงพระชนม์ชีพอยู่ยังไม่มีการสร้างจนกระทั่งพระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วจึงเริ่มมีการสร้างถาวรวัตถุอื่นๆ นอกเหนือจากพระอาราม หรือที่พักของพระสงฆ์ แต่ยังคงแสดงถึงภูมิปัญญาอันละเอียดอ่อนของผู้สร้างพระพุทธรูป (กรมศิลปากร, 2545)

การสร้างพระพุทธรูปโดยส่วนใหญ่จะคำนึงถึงอิริยาบถท่าทางเป็นสำคัญเรียกว่าคตินิยม ซึ่งลักษณะท่าทางและอิริยาบถของพระพุทธรูปที่แสดงเรียกว่าปางและมุทรา ปางเป็นการแสดงเวลาหรือพุทธประวัติตอนใดตอนหนึ่งของพระพุทธเจ้า ส่วนมุทราเป็นการแสดงความหมายด้วยมือใช้กับพระพุทธรูปที่เป็นตัวแทนพระพุทธเจ้าในฐานะมนุษย์ โดยทั่วไปการสร้างพระพุทธรูปส่วนใหญ่จะนิยมสร้างตามอิริยาบถหรือท่าทางต่างๆ หรือปางต่างๆ โดยมีเกณฑ์ใหญ่ๆ 2 อย่างคือ ท่าเคลื่อนไหวและท่านั่ง ทั้ง 2 ท่า

นี้แตกต่างกันโดยความรู้สีกอันสงบและเคลื่อนไหว ท่านั่งที่เห็นจากหลักฐานคือ พระพุทธรูปมีใช้อยู่ 3 ท่าคือ สมาธิเพชร สมาธิราบ และนั่งห้อยขา ปางเท่าที่เห็นก็จะมีปางสมาธิหรือโยคมุทรา หรือยานมุทรา ปางปฐมเทศนา หรือธรรมจักรมุทรา ปางประทานพร หรืออภัยมุทรา หรือวรมุทรา ปางมารวิชัย หรือภูมิสปรรตมุทรา ปางลีลา ปางไสยาสน์ เป็นต้น พระพุทธรูปที่ได้สื่อความหมายเกี่ยวกับความเป็นจริงและสิ่งที่มีอยู่นั้นเป็นการแสดงออกถึงแนวคิดทางปรัชญาสัจนิยม โดยถือว่าโลกแห่งความเป็นจริงตามธรรมชาติมีความเป็นจริง 2 ประการ คือ สสารและจิต หรือรูปและนาม กล่าวคือสิ่งที่มีอยู่และเป็นจริงตามธรรมชาติและสิ่งที่มีอยู่จะต้องเป็นสิ่งที่สามารถสัมผัสได้ด้วยประสาทสัมผัส ซึ่งแม้จะเป็นสิ่งที่มนุษย์รับรู้ด้วยประสาทสัมผัสก็จริง คือ พระพุทธรูปมีลักษณะทางกายภาพที่สามารถมองเห็นและจับต้องได้และรับรู้ได้จากผัสสะว่ามีอยู่จริง แต่การมีอยู่นั้นเป็นอิสระจากการรับรู้ของมนุษย์ นอกจากนี้ งานพุทธประติมากรรมได้แสดงให้เห็นว่า แม้แต่สิ่งที่ไม่สามารถรับรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัสก็เป็นสิ่งที่มีอยู่จริงด้วยเช่นกัน ซึ่งพระพุทธรูปยังแฝงไว้ด้วยความจริงทางนามธรรมเป็นความจริงที่เกี่ยวกับสิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติเป็นเรื่องที่อยู่เหนือเหตุผลและการพิสูจน์ แต่เป็นสิ่งที่รับรู้ได้ว่ามีอยู่จริงก็โดยการพิสูจน์ทางจิตและปัญญาในส่วนของคติความเชื่อเกี่ยวกับการทำรูปเคารพนับตั้งแต่สมัยประวัติศาสตร์ถึงปัจจุบัน (สุเชษฐ์ สมิตินันท์, 2517)

จากการศึกษาหลักฐานที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท คือ พระไตรปิฎก โดยวัดในสมัยที่พระพุทธเจ้าเริ่มประกาศพระพุทธศาสนานั้นเป็นสถานที่สร้างเพื่อการใช้สอยตามความจำเป็นซึ่งเป็นอำนวยความสะดวกในการปฏิบัติสมณธรรมไม่มีความหรูหรา หรือวิจิตรพิสดารแต่อย่างใด เป็นสถานที่สร้างด้วยความเรียบง่ายมุ่งประโยชน์ในการใช้สอยเป็นสำคัญ เช่น เป็นที่ป้องกันความหนาว ความร้อนจากลม ฝน และแสงแดดตลอดจนสัตว์ร้ายชนิดอื่นๆ ที่จะมาเบียดเบียนทำร้าย การถวายที่อยู่แก่พระสงฆ์จัดเป็นประโยชน์สูงสุดเพื่อเป็นที่หลักเรือนในที่อันสงัดเพื่อการเพ่งพิจารณาและเพื่อความเห็นแจ้ง วัดจึงเป็นสถานที่ทำกิจกรรมของชุมชน ดังที่ ศาสตราจารย์โชติ กัลยาณมิตร กล่าวว่า ในอดีตนั้นวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชน เป็นสถานที่ให้การศึกษาทุกระดับ ตั้งแต่เริ่มต้นหัดเขียนและอ่าน เป็นแหล่งควบคุมจริยธรรมของส่วนรวม เป็นที่สอนความรู้ทางพระพุทธศาสนา เป็นศูนย์ท้องถิ่น เป็นที่ปูพื้นฐานทางด้านศิลปะ เป็นแหล่งให้เกิดการสร้างสรรคในทางศิลปะสำคัญ (โชติ กัลยาณมิตร, 2539) ดังนั้น วัดจึงเป็นแหล่งเรียนรู้ของชุมชนโดยเฉพาะงานช่างศิลปะและเป็นแหล่งเรียนรู้และเป็นศูนย์รวมงานช่างแขนงต่างๆ เพราะการสร้างสรรควัดให้มีความสวยงามก็เป็นเรื่องสำคัญ นอกจากจะเป็นสถานที่บำเพ็ญบุญแล้ววัดยังเป็นหน้าตาของชุมชนอีกด้วย

ความเจริญรุ่งเรืองทางด้านพระพุทธศาสนาและศิลปวัฒนธรรม มีผลปรากฏเห็นได้จากองค์พระมหากษัตริย์ในอดีตหลายพระองค์ที่ทรงเป็นองค์อุปถัมภ์ในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา เช่น การสร้างหรือการบูรณปฏิสังขรณ์วัดต่างๆ พระพุทธรูปจึงเปรียบเสมือนเป็นเสมือนสัญลักษณ์แทนพระพุทธเจ้าและเป็นเสมือนเครื่องเตือนใจให้ตั้งมั่นในศีลธรรมอันดีงามเฉกเช่นพระพุทธรูป ในเชิงศิลปะเป็นรูปของความคิดโดยเป็นตัวกลางในการนำเอาอารมณ์ความรู้สึกและความนึกคิดอันเป็นนามธรรมของผู้สร้างออกมาเป็นรูปธรรมไปสู่ผู้รับ บางทีผู้สร้างก็ถ่ายทอดปรัชญาที่เป็นเรื่องความดี ความจริง ความงาม การแสดงออกจึงเป็นเรื่องปัญญาและจิตใจเหนือกว่าด้านอื่นๆ จุดมุ่งหมายของการสร้างพระพุทธรูปไม่ใช่ว่าการแสดงรูปแบบของการลอกเลียนเท่านั้น แต่ยังแสดงถึงภูมิปัญญาอันละเอียดอ่อนของผู้สร้างพระพุทธรูปในอดีตจนถึงปัจจุบัน การสร้างพระพุทธรูปในประเทศไทยจึงมีประวัติความเป็นมาที่ยาวนาน มีความเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัวในแต่ละยุคแต่ละสมัยซึ่งสะท้อนถึงความละเอียดอ่อน ประณีต บรรจงของคนไทยในการถ่ายทอดงานศิลปะลงบนผลงานประติมากรรมอย่างวิจิตรสวยงาม ซึ่งแฝงด้วยปรัชญาความเชื่อที่ผู้สร้างสรรคได้ถ่ายทอดลงไปเพื่อให้

ผู้พบเห็นได้ระลึกถึงปรัชญาธรรมของลัทธิความเชื่อและศาสนาขึ้นอย่างแท้จริง อันเป็นอุดมการณ์สูงสุดของการสร้างสรรค์และใช้เป็นเครื่องส่งเสริมให้พระพุทธรูปนั้นเป็นที่ประทับใจ สนใจ และเรียกร้องถึงความศรัทธาเลื่อมใสแก่ผู้พบเห็นอันแสดงถึงความเคารพนอบน้อมเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธรูปศาสนา

จากการที่ผู้วิจัยจึงมีความสนใจในงานประติมากรรมของวัดเป็นกรณีพิเศษ โดยเฉพาะพระพุทธรูป และการสร้างงานประติมากรรมที่ถูกจำกัดไว้โดยเฉพาะไม่สามารถถ่ายทอด หรือสร้างเป็นกระบวนการเรียนรู้ต่างๆ ได้ เพราะเป็นงานที่ต้องอาศัยความศรัทธาและความมุ่งมั่นที่จะสร้างสรรค์ผลงานและยังส่งผลต่อผู้สืบทอด หรือผู้ที่ให้ความสนใจต่อการเรียนรู้ในศิลปกรรมในด้านนี้อย่างจริงจัง เพราะการเรียนรู้ หรือการสืบทอดงานด้านพุทธประติมากรรมนั้นต้องมีขั้นตอนและการปฏิบัติอย่างมาก รวมถึงสถานที่ในการปฏิบัติเพื่อการเรียนรู้ อีกทั้งเอกสารเพื่อการเรียนรู้มีน้อยจึงเป็นเหตุให้ผู้วิจัยสนใจในการศึกษาวิจัยเฉพาะพระพุทธรูปภายในวัดเพื่อการเรียนรู้และสืบทอด เพราะที่ผ่านการการศึกษาเกี่ยวกับพระพุทธรูปส่วนใหญ่ให้ความสำคัญและเน้นการศึกษาทางด้านประวัติศาสตร์ศิลปะในแง่ของการลำดับเหตุการณ์ ยุคสมัย และลำดับศิลปะ ซึ่งเน้นการศึกษาตีความพระพุทธรูปด้วยหลักวิชาการทางด้านประติมานวิทยาอันเป็นการตีความศิลปวัตถุ แต่ยังขาดความสำคัญในด้านการศึกษาการเรียนรู้การสืบทอดองค์ความรู้ของพระพุทธรูป สืบเนื่องจากการสร้างพระพุทธรูปนั้น โดยส่วนใหญ่ได้รับการถ่ายทอดสืบทอดกันมาผ่านการเรียนรู้โดยการบอกเล่าจากรุ่นสู่รุ่น และยังไม่มีการจดบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรประกอบกันกับผู้ทรงภูมิปัญญาส่วนใหญ่มีอายุมากและต้องประกอบอาชีพประจำทำให้ไม่มีเวลาในการถ่ายทอดหรือจดบันทึกและตัวผู้สืบทอดก็ละทิ้งไม่สนใจอีกทั้งขั้นตอนในการเรียนรู้หรือสืบทอดนั้นเป็นเรื่องละเอียดอ่อนซึ่งนับวันจะลดน้อยลงไป อันเนื่องจากปัจจุบันสังคมไทยมีการเปลี่ยนแปลงไปรับภูมิปัญญาสากล อีกทั้งยังมีการสรรหาตัวบุคคลในการสืบทอดภูมิปัญญา จึงทำให้การสร้างพระพุทธรูปในปัจจุบันกำลังจะถูกลบหายไป ประกอบกับยุคสมัยที่คนในปัจจุบันให้ความสำคัญกับพุทธศาสนาน้อยลง (กุลชาดา โตโกชนพันธุ์, มยุรี ขวบสันเทียะ และสุทธิยา ปิ่นมณี, 2551) ซึ่งถือได้ว่าเป็นสัญลักษณ์ในแต่ละยุคสมัยโดยแต่ละสมัยล้วนแล้วแต่มีพุทธลักษณะที่มีความงดงามอ่อนช้อยจนกลายเป็นลักษณะเฉพาะตัวของประติมากรรม ซึ่งแต่ละสมัยแห่งประติมากรรมนั้นต่างก็มีการสะท้อนให้เห็นถึงแนวคิดและอุดมคติและแรงบันดาลใจของผู้สร้าง ตลอดจนภาพรวมความคิดของผู้คนในสมัยนั้น โดยแนวคิดที่ได้สะท้อนออกมานั้นเกิดจากการได้รับอิทธิพลจากสังคม ศาสนา ปรัชญา และเศรษฐกิจ

จากความเป็นมาและความสำคัญของปัญหาดังกล่าว ผู้วิจัยจึงมีความสนใจทำการศึกษาเรื่องรูปแบบการจัดการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธรูปศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานคร เพื่อให้เกิดการเรียนรู้และการสืบทอดในหลักการวิชาประติมากรรมพุทธศิลป์ และเพื่อให้เกิดความเข้าใจพร้อมทั้งเป็นหลักฐานในการจัดสร้างพระพุทธรูปภายในวัด ซึ่งในปัจจุบันยังมิได้มีผู้ใดได้ทำการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรพร้อมกันนั้นเพื่อให้เกิดเป็นหลักฐานอ้างอิงถึงรูปแบบการสร้างพระพุทธรูปต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

เพื่อเสนอรูปแบบการจัดการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธรูปศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานคร

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยเรื่องรูปแบบการจัดการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานคร เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ประกอบด้วยการวิจัยเชิงเอกสาร การสัมภาษณ์ และการสนทนากลุ่ม ซึ่งมีวิธีดำเนินการวิจัยดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 ศึกษาประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานคร

การวิจัยเชิงเอกสารเกี่ยวกับประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานคร

แหล่งข้อมูล : หนังสือ บทความ ตำรา งานวิจัย website

เครื่องมือ : แบบศึกษาเอกสาร

การวิเคราะห์ : การวิเคราะห์เนื้อหา

ผลลัพธ์ที่ได้ : ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานคร

ขั้นตอนที่ 2 ศึกษาหลักการและการจัดการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานคร

1. การวิจัยเชิงเอกสาร

การวิจัยเชิงเอกสารเกี่ยวกับหลักการและการจัดการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานคร

แหล่งข้อมูล : หนังสือ บทความ ตำรา งานวิจัย website

เครื่องมือ : แบบศึกษาเอกสาร

การวิเคราะห์ : การวิเคราะห์เนื้อหา

ผลลัพธ์ที่ได้ : หลักการและการจัดการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานคร

2. การสัมภาษณ์

สัมภาษณ์เกี่ยวกับการจัดการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานคร โดยมีผู้ให้ข้อมูลสำคัญที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญเกี่ยวกับการจัดการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานคร 15 รูป/คน ด้วยการเลือกแบบเจาะจง

เครื่องมือ : แบบสัมภาษณ์

การวิเคราะห์ข้อมูล : การวิเคราะห์เนื้อหา

ผลลัพธ์ที่ได้ : การจัดการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานคร

ขั้นตอนที่ 3 เสนอรูปแบบการจัดการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานคร

1. การวิจัยเชิงเอกสาร

การวิจัยเชิงเอกสารเกี่ยวกับการพัฒนารูปแบบการจัดการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานคร

แหล่งข้อมูล : ข้อมูลขั้นตอนที่ 1 และ 2

เครื่องมือ : แบบศึกษาเอกสาร

การวิเคราะห์ : การวิเคราะห์เนื้อหา

ผลลัพธ์ที่ได้ : รูปแบบการจัดการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานคร (ฉบับร่าง)

2. การจัดสนทนากลุ่ม

แหล่งข้อมูล : ผู้ทรงคุณวุฒิที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญเกี่ยวกับการจัดการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานคร 10 รูป/คน โดยการเลือกแบบเจาะจงกำหนดเกณฑ์ในการคัดเลือก

เครื่องมือ : แนวคำถามสำหรับการสนทนากลุ่ม

การวิเคราะห์ข้อมูล : การวิเคราะห์เนื้อหา

ผลลัพธ์ที่ได้ : รูปแบบการจัดการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานคร (ฉบับสมบูรณ์)

สรุปผลการวิจัย

รูปแบบการจัดการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานคร ประกอบด้วย 5 ส่วน โดยมีรายละเอียดดังนี้

ส่วนที่ 1 หลักการ

1. หลักการที่ตอบสนองต่อความจำเป็นในการจัดการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานคร เน้นให้ผู้เรียนเกิดเป็นองค์ความรู้จากศิลปวิทยาในกระบวนการทางด้านปัญญา กระบวนการด้านทักษะ และกระบวนการด้านทัศนคติที่ดีต่อประติมากรรม

2. หลักการที่สอดคล้องกับการจัดการศึกษาพระพุทธศาสนาและการบูรณาการศาสตร์สมัยใหม่ พัฒนาจิตใจและสังคม และสามารถสร้างสร้างโดยนำองค์ความรู้ที่ได้รับอย่างถูกวิธีโดยอาศัยวินัยธรรมการเรียนรู้ในสมัยใหม่ มีการวางแผน มีการตรวจสอบความเข้าใจในหลักการ เพื่อนำไปสู่การบูรณาการจนสามารถนำความรู้และทักษะไปประยุกต์ใช้ได้

3. หลักการที่เป็นประโยชน์ต่อการจัดการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานคร รวมถึงการต่อยอดจากองค์ความรู้ที่ได้รับสามารถนำไปถ่ายทอดให้กับรุ่นหลังต่อไป

ส่วนที่ 2 วัตถุประสงค์

1. เพื่อพัฒนาการเรียนรู้ประติมากรรมให้เกิดเป็นความรู้ ทักษะ และทัศนคติ ในเชิงวิเคราะห์และเชิงปฏิบัติของผู้เรียนได้เป็นอย่างดี

2. เพื่อเป็นเป้าหมายและวัตถุประสงค์ การวางแผนเป้าหมายการเรียนรู้ของผู้เรียน

ส่วนที่ 3 กระบวนการจัดการรูปแบบ

1. สารการเรียนรู้ ประกอบด้วยเนื้อหา และกระบวนการในการเรียนรู้ที่ผู้สอนจะใช้ในการวางแผนการเรียนรู้ให้แก่ผู้เรียน ซึ่งเป็นเนื้อหาที่ใช้ในการจัดการการเรียนรู้ประติมากรรมของวัด โดยให้การสอนเสริมการเรียนรู้

2. กิจกรรมการจักการเรียนรู้ และแหล่งการเรียนรู้ต่างๆ รวมถึงสื่อต่างๆ เพื่อเสริมสร้างองค์ความรู้ในเชิงประจักษ์และวิเคราะห์ พร้อมทั้งได้เกิดทักษะในการเห็นถึงรูปลักษณะของประติมากรรมได้ชัดเจน ทั้งที่เป็นเชิงลอยตัว หรือจะเป็นนูนสูงและนูนต่ำ และยังทำให้เกิดมีทัศนคติที่ดีต่อประวัติศาสตร์ โดยอาศัยหลักพุทธิพิสัย (Cognitive Domain) จิตพิสัย (Affective Domain) ทักษะพิสัย (Psychomotor Domain)

การจัดการเรียนรู้ประติมากรรม ประกอบด้วย 1) ความรู้ (Knowledge) 2) ทักษะ (Skill) การนำความรู้ไปใช้ (Application) 3) ความคิดเห็นหรือทัศนคติ (Attitude)

3. บูรณาการหลักพระพุทธศาสนา หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการจัดการเรียนรู้ รวมถึงเรื่องความเชื่อ ความศรัทธา และความสงบ เพื่อเสริมสร้างความสามารถในเชิงวิเคราะห์ การเรียนรู้ประติมากรรมออกเป็นยุคต่างๆ ได้แก่ 1) ยุคสมัยทวารวดี 2) ยุคสมัยศรีวิชัยภาคใต้ 3) ยุคสมัยเขมรหรือแบบลพบุรี 4) ยุคสมัยสุโขทัย 5) ยุคสมัยล้านนาหรือเชียงใหม่ 6) ยุคสมัยอยุธยา 7) ยุคสมัยรัตนโกสินทร์ รวมไปถึงประเภทของประติมากรรม ได้แก่ 1) ประเพทลอยตัว (Round – Relief) 2) ประเพทนูนสูง (High – Relief) 3) ประเพทนูนต่ำ (Bas – Relief)

4. กระบวนการตัดสินใจ โดยผสมผสานปัจจัยในการพิจารณาต่างๆ เข้าด้วยกัน เพื่อให้ได้ข้อสรุปเกี่ยวกับคุณภาพ ประสิทธิภาพ หรือความเหมาะสมของสิ่งที่ทำการประเมิน

ส่วนที่ 4 การนำรูปแบบไปใช้

1. หน่วยงานที่จะนำรูปแบบการจัดการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานคร ไปใช้จะต้องทำความเข้าใจในขั้นตอนการนำไปใช้ 2 ประการ ได้แก่ 1) การศึกษารูปแบบการจัดการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานครในแต่ละขั้นตอนของกระบวนการ 2) การดำเนินการใช้รูปแบบการจัดการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานคร ตามกระบวนการจัดการ

2. หน่วยงานที่นำรูปแบบการจัดการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานครไปใช้จะต้องสร้างชุดการเรียนรู้เกี่ยวกับรูปแบบการจัดการเรียนรู้ รวมทั้งสามารถวัดผลและประเมินผลได้จริง

3. ผู้รับการพัฒนายจะต้องสามารถจัดเวลาในการพัฒนาให้เหมาะสมกับหน้าที่รับผิดชอบ เนื่องจากองค์ประกอบของรูปแบบการจัดการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานคร ประกอบด้วยหลักการ วัตถุประสงค์ เป้าหมาย กระบวนการ และทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับการจัดการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานครจึงต้องมีการศึกษาข้อมูลขั้นต้นและสรุปผลด้วยตนเองในเบื้องต้นเพื่อให้เกิดความพร้อมต่อการฝึกการพัฒนาตามขั้นตอนของรูปแบบได้อย่างมีประสิทธิภาพ

4. การจัดการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานคร การจัดกิจกรรมถึงแหล่งเรียนรู้ และการใช้สื่อต่างๆ ที่ประกอบการเรียนรู้โดยใช้กลวิธีการเสริมความรู้ให้ได้เห็นจากรูปลักษณะที่เป็นรูปธรรมและเพื่อให้เกิดทักษะคือสามารถจับต้องได้ พร้อมกันเกิดทัศนคติที่ดีต่อการเรียนรู้ประติมากรรม

ส่วนที่ 5 การประเมินผล

1. ขั้นการประเมินรูปแบบการจัดการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานคร เป็นการทดสอบความมีประสิทธิภาพของรูปแบบที่สร้างขึ้น โดยประเมินความเป็นไปได้เชิงทฤษฎีโดยคณะผู้เชี่ยวชาญ ซึ่งจะประเมินความสอดคล้องภายในระหว่างองค์ประกอบต่างๆ

2. ขั้นการปรับปรุงรูปแบบการจัดการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานคร คือ นำรูปแบบการจัดการเรียนรู้ไปปรับปรุงหลังนำรูปแบบไปประเมินความเป็นไปได้เชิงทฤษฎีเป็นข้อมูลในการปรับปรุง

3. การประเมินผล เป็นการประเมินประสิทธิภาพของรูปแบบการจัดการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานคร

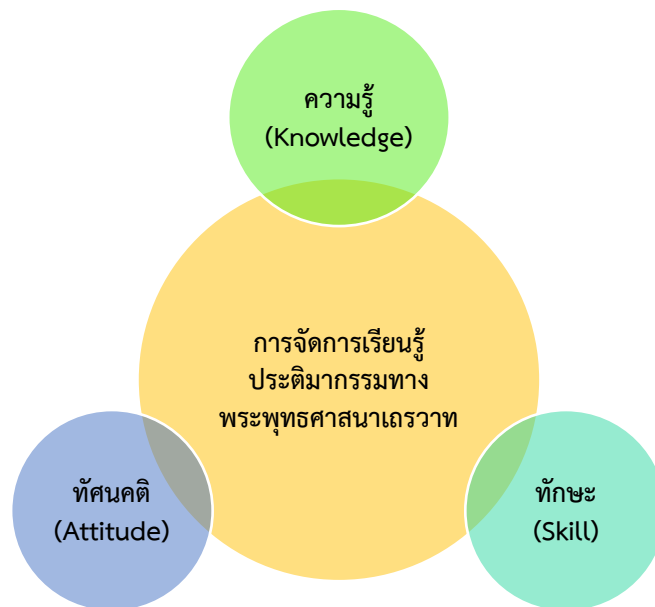
อภิปรายผลการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยพบประเด็นสำคัญที่นำมาอภิปรายผลดังต่อไปนี้

การวิจัยครั้งนี้เริ่มจากการศึกษาประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานคร และศึกษาหลักการและการจัดการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานคร จากนั้นจึงพัฒนากระบวนการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานคร นำไปสู่การจัดรูปแบบในการจัดการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาท และการพัฒนารูปแบบการจัดการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานคร ประกอบด้วย 1) หลักการ (1) หลักการที่ตอบสนองต่อความจำเป็นในการจัดการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานคร (2) หลักการที่สอดคล้องกับการจัดการศึกษาพระพุทธศาสนาและการบูรณาการศาสตร์สมัยใหม่ พัฒนาจิตใจ และสังคม (3) หลักการที่เป็นประโยชน์ต่อการจัดการเรียนรู้ 2) วัตถุประสงค์ (1) เพื่อพัฒนาการเรียนรู้ประติมากรรม เพื่อให้เกิดเป็น ความรู้ ทักษะ และทัศนคติ ในเชิงวิเคราะห์ และเชิงปฏิบัติของผู้เรียนได้เป็นอย่างดี (2) มีการวางเป้าหมายการเรียนรู้ที่ชัดเจน เพื่อให้ประสบความสำเร็จในการดำเนินการ 3) กระบวนการจัดการรูปแบบ (1) สารการเรียนรู้ (2) กิจกรรมการจัดการเรียนรู้ และแหล่งการเรียนรู้ (3) บูรณาการหลักพระพุทธศาสนา ถึงเรื่องความเชื่อ ความศรัทธา และความสงบ เพื่อเสริมสร้างความสามารถในการเชิงวิเคราะห์ (4) กระบวนการตัดสินใจโดยผสมผสานปัจจัยในการพิจารณาต่างๆ เข้าด้วยกัน 4) การนำรูปแบบไปใช้ (1) หน่วยงานที่จะนำรูปแบบ ไปใช้จะต้องทำความเข้าใจในขั้นตอนการนำไปใช้อย่างละเอียด (2) หน่วยงานที่นำรูปแบบไปใช้ (3) ผู้รับการพัฒนาจะต้องสามารถจัดเวลาในการพัฒนาให้เหมาะสมกับหน้าที่รับผิดชอบ (4) การจัดกิจกรรมถึงแหล่งเรียนรู้ 5) การประเมินผล (1) การประเมินรูปแบบ (2) ขั้นตอนการปรับปรุงรูปแบบ (3) การประเมินผล ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของปราโมทย์ เบญจกาญจน์ และคณะ (2548) ที่ผลการวิจัยพบว่า รูปแบบการพัฒนาพฤติกรรมภาวะผู้นำทางวิชาการของผู้บริหารสถานศึกษาขั้นพื้นฐาน ประกอบด้วย หลักการพื้นฐาน วัตถุประสงค์ การประเมิน การปฏิบัติงาน การเข้ารับการพัฒนา และยังสอดคล้องกับงานวิจัยของชวนคิด มะเสนะ (2554) ที่ผลการวิจัยพบว่า การสร้างรูปแบบการจัดการศึกษาปฐมวัยที่สอดคล้องกับการพัฒนาสมอง ได้องค์ประกอบที่สำคัญของรูปแบบ 5 องค์ประกอบ คือ 1) วัตถุประสงค์ของรูปแบบ 2) หลักการของรูปแบบ 3) องค์ประกอบหลักของรูปแบบ 4) แนวทางการประเมินการใช้รูปแบบ 5) เงื่อนไขความสำเร็จในการนำรูปแบบไปใช้

องค์ความรู้การวิจัย

องค์ความรู้การวิจัยเป็นรูปแบบการจัดการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัดในกรุงเทพมหานคร อันแบบแผนหรือสภาพการจัดการเรียนการสอนที่จัดไว้อย่างเป็นระบบ ระเบียบ ตามหลักปรัชญา ทฤษฎี หลักการ แนวคิด โดยอาศัยวิธีการมาช่วยในการจัดการเรียนรู้เพื่อให้เป็นไปตามหลักการที่ยึดถือ สรุปดังภาพที่ 1

ภาพที่ 1 องค์ความรู้จากการวิจัย

จากภาพที่ 1 องค์ความรู้การวิจัย มีอธิบายดังนี้

หลักการจัดการเรียนรู้หลักการจัดการเรียนรู้ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทของวัดใน กรุงเทพมหานคร ในด้านพุทธิพิสัย (Cognitive Domain) ด้านจิตพิสัย (Affective Domain) ด้านทักษะพิสัย (Psychomotor Domain) และหลักธรรมที่เกี่ยวข้องโดยรวม มีองค์ประกอบในการจัดการเรียนรู้ ประติมากรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาท ประกอบด้วย 1) ความรู้ (Knowledge) จัดว่าเป็นกระบวนการ สำคัญเพื่อเสริมสร้างและพัฒนา เป็นความรู้สึกที่เกิดขึ้นต่อปรากฏการณ์ 2) ทักษะ (Skill) เป็นพฤติกรรมที่ ผู้เรียนพยายามฝึกตามแบบที่ตนสนใจและพยายามทำซ้ำ เพื่อที่จะให้เกิดทักษะตามแบบที่ตนสนใจให้ได้ ที่ ผู้เรียนสามารถนำความรู้ ประสบการณ์ไปใช้ในการแก้ปัญหาในสถานการณ์ต่างๆ ได้ 3) ทัศนคติ (Attitude) การสร้างแนวคิดจัดระบบของค่านิยมที่เกิดขึ้นโดยอาศัยความสัมพันธ์การจัดระบบคุณค่า (Organization) สังเคราะห์ผสมผสานส่วนย่อยๆ เข้าเป็นเรื่องราวเดียวกันอย่างมีระบบ

การเรียนรู้จากพระพุทธรูปอย่างมากมาย จนเกิดเป็นถ่ายทอดองค์ความรู้ต่างๆ ที่เกิดขึ้นตลอดจน รูปแบบของพระพุทธรูปตามยุคสมัยต่างๆ ย่อมมีความหมายที่แตกต่างกันไปตามเจตนารมณ์ของผู้สร้างใน ปัจจุบันการเรียนรู้ต้องอาศัยระบบการจัดการเรียนรู้ในด้านต่างๆ ที่ถูกต้องเป็นขั้นตอน ซึ่งประกอบด้วย

1. ความรู้ (Knowledge) เป็นกระบวนการสำคัญอันดับแรกในการเรียนรู้เพื่อเสริมสร้างและ พัฒนา เพื่อให้เกิดสติปัญญา ความรู้ ความคิด ความเฉลียวฉลาด ความสามารถในการคิดเรื่องราวต่างๆ อย่างมี ประสิทธิภาพ ซึ่งความสามารถทางสติปัญญามีผลต่อตนเองในด้านหลักคำสอน และการนำรูปแบบและ สุนทรียภาพในพระพุทธรูปมาสู่การฝึกฝน สร้างสรรค์ และอดทนทำให้เกิดกระบวนการแห่งศีล สมาธิ และ ปัญญา และสร้างความเข้าใจ (Comprehension) พระพุทธรูปยังสามารถนำมาพัฒนาบุคลิกภาพในด้าน รูปทรงด้วยลีลาท่าทางอันงดงามแห่งพระพุทธรูปและอาจพัฒนาต่อไปจนสามารถเพิ่มทักษะให้กับตนเองและ สามารถถ่ายทอดสิ่งที่เกิดจากการเรียนรู้นั้นๆ ไปสู่ผู้อื่นจนเกิดเป็นความชำนาญอันเป็นธรรมชาติ และ

สอดแทรกสิ่งใหม่เข้าไปกับทักษะเดิมที่มีมาก่อนอันเกิดจากการเรียนรู้และเกิดความพรากเพียรในการประพฤติปฏิบัติตนตามแบบอย่างของพระพุทธรูปในแต่ละปาง

2. ทักษะ (Skill) เป็นพฤติกรรมที่เกิดจากความพยายามฝึกฝนตามแบบที่ตนสนใจและพยายามทำซ้ำๆ เพื่อที่จะให้เกิดความชำนาญตามแบบที่ตนสนใจให้ได้ ซึ่งจะต้องอาศัยความรู้ความเข้าใจจึงจะสามารถนำความรู้จากองค์พระพุทธรูปไปพัฒนาและมองเห็นถึงความงามที่จะนำไปเพิ่มพูนปัญญาให้กับตนเองในด้านการฝึกฝน

3. ทศนคติ (Attitude) เป็นการสร้างแนวคิดจัดระบบของค่านิยมที่เกิดขึ้นโดยอาศัยความสัมพันธ์การจัดระบบคุณค่า (Organization) เพื่อให้เกิดสิ่งใหม่ที่ดีกว่าเดิมอาจเป็นการถ่ายทอดความคิดออกมาให้ผู้อื่นเข้าใจได้ง่าย การสร้างพระพุทธรูปมาแต่อดีตจะเห็นแนวคิดวิธีใหม่ๆ ในการสร้างที่มีการคิดสร้างสรรค์ กระบวนการที่ใช้นวัตกรรมใหม่ๆ ซึ่งพระพุทธรูปก่อให้เกิดแนวทางการเรียนรู้ด้านจิตใจทำให้เกิดความร่มเย็น ศรัทธา และสามารถนำไปปฏิบัติตามและเป็นการสร้างบุคลิกภาพ (Characterization by value complex) ซึ่งองค์ความรู้ที่ได้จากองค์พระพุทธรูปนั้นจัดเป็นปัญญาที่ก่อให้เกิดประโยชน์กับตนทำให้เกิดความศรัทธาในพระพุทธศาสนาช่วยขัดเกลาจิตใจให้เกิดความผ่องใส

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

1.1 ควรนำผลการวิจัยครั้งนี้ไปพัฒนาเป็นการจัดกระบวนการเรียนรู้ในด้านประติมากรรมที่เกี่ยวกับพระพุทธรูปในวัดนั้นไม่ควรที่จะจัดให้แต่เพียงสถาบันทางด้านศิลปะแต่อย่างเดียว องค์การศึกษาที่เกี่ยวข้องควรมีส่วนในการผลักดันให้เกิดมีกระบวนการ หลักสูตร หรือแม้แต่การเรียนการสอนในทุกระดับ เพราะการปลูกฝังในด้านศิลปะที่เป็นพุทธศิลป์นั้น ควรเริ่มต้นตั้งแต่เมื่อครั้งยังเยาว์วัย และควรมีการอนุรักษ์มรดกด้านศิลปะประติมากรรมแขนงนี้ไว้ให้คงอยู่คู่กับประเทศชาติหรือพระพุทธศาสนาต่อไป

1.2 กระบวนการเรียนรู้เป็นได้แค่เพียงการจัดการ หรือการนำเอาวิธีการเรียนการสอนมาใช้เพื่อให้เกิดประสิทธิภาพในด้านการศึกษา แต่สิ่งสำคัญคือการอนุรักษ์ศิลปะทางประติมากรรม ซึ่งนับวันสิ่งที่เป็นประติมากรรมตัวอย่างที่ทรงคุณค่าของประเทศ และพระพุทธศาสนาเริ่มจะเสื่อม และทรุดโทรมลงไปนั้น เกิดจากการขาดบุคลากรที่เอาใจใส่ และขาดการอนุรักษ์อย่างจริงจัง ทั้งจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง และข้อเสนออีกประการ คือ ควรมีการดำเนินการเปิดหลักสูตรในการเรียนการสอนวิชาอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมไทยหรือการอนุรักษ์โบราณสถาน จนถึงระดับบัณฑิตศึกษา โดยมหาวิทยาลัยที่เกี่ยวข้องกับด้านศิลปะโดยตรง และอีกประการหนึ่ง ภาครัฐควรมีมาตรการในการอนุรักษ์หรือการรักษาประติมากรรมเหล่านั้นให้คงสภาพสภาพเดิม ตลอดจนการจัดพิมพ์เป็นเอกสารในการเผยแพร่งานวิจัยและประติมากรรมที่ได้รับการอนุรักษ์ เพื่อให้ประติมากรรมพระพุทธรูปได้มีการเผยแพร่ในทางที่ถูกต้องต่อไป

2. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

2.1 ควรทำการวิจัยเกี่ยวกับกระบวนการและขั้นตอนการสรรค์สร้างประติมากรรมในพุทธศาสนาเถรวาท

2.2 ควรทำการวิจัยเกี่ยวกับการสืบทอดและอนุรักษ์มรดกประติมากรรมของวัดในพุทธศาสนา

2.3 ควรทำการวิจัยเกี่ยวกับการสรรค์สร้างกระบวนการเรียนรู้และสื่อการเรียนรู้
ประติมากรรมไปสู่นวัตกรรม ในยุคใหม่

2.4 ควรทำการวิจัยเกี่ยวกับการศึกษาประติมากรรมร่วมสมัยระหว่างยุคสมัยเชียงแสนกับยุค
สุโขทัย เพื่อร่วมสมัยกับยุคของกำแพงเพชรเพื่อความงดงามที่ประติมากรรม

เอกสารอ้างอิง

กรมศิลปากร. (2545). **พระพุทธรูปสำคัญ**. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร.

กุลชาดา โตโกชนพันธุ์, มยุรี ขวบสันเทียะ และสุทธิดา ปิ่นมณี. (2551). **การสร้างแหล่งเรียนรู้บนเครือข่าย
อินเทอร์เน็ต: การหล่อพระ จังหวัดพิษณุโลก**. วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต.
มหาวิทยาลัยนเรศวร.

ชวนคิด มะเสนาะ. (2554). **รูปแบบการจัดการศึกษาปฐมวัยที่สอดคล้องกับการพัฒนาสมอง**. ดุษฎีนิพนธ์
ครุศาสตรดุษฎีบัณฑิต. มหาวิทยาลัยราชภัฏอุบลราชธานี.

โชติ กัลยาณมิตร. (2539). **สถาปัตยกรรมแบบไทยเดิม**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ปราโมทย์ เบญจกาญจน์ และคณะ. (2548). **รูปแบบการพัฒนาพฤติกรรมภาวะผู้นำทางวิชาการของ
ผู้บริหารสถานศึกษาขั้นพื้นฐาน**. รายงานวิจัย. กระทรวงศึกษาธิการ.

สมชาย วรกิจเกษมสกุล. (2553). **ระเบียบวิธีการวิจัยทางพฤติกรรมศาสตร์และสังคมศาสตร์**. อุตรธานี:
คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏอุตรธานี.

สุเชษฐ์ สมิตินันท์. (2517). **พุทธศิลป์ในประเทศไทย**. วารสารรามคำแหง. 1(1). 102-105.